

FELDERÍTETLEN RÉSZLETEK A SZÓSZERKEZETEK TÖRTÉNETÉBEN

HORVÁTH LÁSZLÓ

1. Első pillantásra illetlenségnek tűnhet, hogy egy olyan konferencián, amelyen a nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei a főszereplők, felderítetlen részleteket választottam előadásom tárgyául. Meggyőződésem szerint azonban – s remélem, ezzel a véleménnyel nem állok egyedül – a tényfeltárás és az elméletalkotás mellett az is eredménynek tekinthető, ha valaki tisztázatlan vagy eddig fel sem tett kérdéseket hoz szóba, pályatársait és persze önmagát is a válaszadás megkísérlésére, a fehér foltok eltüntetésére serkentve. Igaz, mondandóm így a konkrét eredmények helyett csupán azok csírait tartalmazhatja.

Először röviden felsorolom a felderítetlenség néhány okát, majd vizsgálati szempontok szerint csoportosítom a magyar szó szerkezet-történet egyes elhanyagolt részleteire vonatkozó kérdéseket, végül néhány javaslatot téve kitérek a kutatás lehetőségeire és céljaira.

2. Természetesen csak vázlatosan szólhatok a felderítetlenség okairól.

a) Ezek közül az egyik a szintagmatannak és a mondatannak a nyelvtörténeti vizsgálódáson belül elfoglalt helye. Míg a fonológiai és a morfológiai rendszer viszonylag kevés elemből áll, a mondat szerkesztés variációs lehetőségei szinte következtetetlenül gazdagok. Az alaki változások jóval könnyebben észlelhetők, „látványosabbak” a funkcionálisaknál: ez a tény is a hang- és morfématörténetnek kedvez a szó szerkezet- és mondat történettel szemben. A szintagmák sorsánál a lexémáké is egyszerűbben követhető, mivel a szerkezet a szónál alkalmibb egység.

b) A másik ok a nyelvtörténeti korszakokkal kapcsolatos. A nyelvemléktelen periódusok nyelvállapotára, illetőleg nyelvi változásaira jórészt az összehasonlító nyelvészet segítségével, valamint nyelven kívüli tények ismeretében következtethetünk. Az uráli összehasonlító nyelvészet hang-, alak- és szóképzéstan eredményei jóval gazdagabbak a mondat tani jellegűeknél. Ennek magyarázata elsősorban éppen a régi nyelvemlékek, összefüggő szövegek hiánya, bár kétségtelenül hozzájárul bizonyos kényelmesség és egyoldalúság is. A történelmi, művelődéstörténeti ismeretek kamatoztatásának lehetősége pedig a szintagmatanban a szótörténetbelihez képest jelentéktelen.

Az ősmagyar kor nyelvi történéseire a korai ómagyar források alapján is következtethetünk, de ekkor még igen kevés a szövegemlék, tehát erről az oldalról szintén a szórványemlékekből is tanulmányozható hang-, alak- és lexématörténet pozíciói erősödnek a szintagmák és a mondatok vizsgálati lehetőségeivel szemben. Természetesen ugyanez érvényes magára a korai ómagyarrá.

A szó szerkezet- és a mondatnagyság kutatása csak a kései ómagyar korhoz érve válhat (és többé-kevésbé válik is) egyenrangúvá a többi nyelvi szintével.

Ezután a korábbi arányok megfordulhatnak, de nem ez történik. A középmagyar korról egészében elmondhatjuk, hogy nyelvtörténetírásunk mostohagyermek. Véleményem szerint főleg azért van ez így, mert az elsősorban hangtani vagy alaktani érdeklődésű és iskolázottságú nyelvtörténészek az ómagyar kor befejeztével saját szűkebb szakterületükön különösebb újdonságra nem számítanak, tehát (sajnos) a magyar nyelvtörténetet a kódexek korával szinte lezártnak tekintik. Ez a szemlélet a szintagma- és mondatnagysági vizsgálatok lehetőségeit nagyon károsan befolyásolja.

Úgy gondolom, az újmagyar nyelvi változások szintén sokkal nagyobb figyelmet érdemelnének az eddiginél, bár a hiányok súlyát a mához közeledve magától értetődően egyre kisebbnek érezzük.

c) Alapos elemzést igényelne annak megválaszolása, hogy a szintagmatörténet bizonyos részleteinek feltáratlansága mennyire függ össze a nemzetközi és a hazai tudomány történetének divathullámaival. Az viszont kétségtelen, hogy egy-egy nagy tekintélyű nyelvész – különösen akkor, ha oktatóként is tevékenykedett – döntő hatással lehetett tanítványai érdeklődésének irányára, vagyis például kiemelkedő hangtörténészek vagy etimológusok vonzáskörében eleve ritkábban kerülhettek szóba a szintagmák.

A nyelvtörténeti oktatás hagyományos rendje egyébként sem kedvez a mondatnagysági jellegű kutatásoknak. Kevés a nyelvtörténeti órák száma, s az állandó versenyfutás az idővel főként a tanulmányok viszonylag kései szakaszában sorra kerülő témáknak a vizsgálatában kényszeríti kapkodásra, megalkuvásra az oktatókat és a hallgatókat.

d) Számos oka lehet még annak, hogy a szintagmatörténet egyes részletei homályban maradtak. Ezek közül egyet semmiképpen sem hagyhatok említés nélkül: előfordulhat, hogy valamely kérdés elméleti szempontból is tisztázatlan, a leíró nyelvtanban sem kapott elegendő figyelmet, vagy esetleg fel sem merült.

3. Azokat a felderítetlen részleteket, amelyeket példaként választottam, a hiány természete szerint csoportosítom. Az egyes típusokat nem mindig lehet élesen szétválasztani, ezért az osztályozási szempontok kereszteződésekor mindig a legfontosabb mozzanatot igyekszem kiemelni.

a) Elég gyakran megesik, hogy egy jelenségről vagy folyamatról aránylag sokat tudunk, de kronológiai elhelyezése gondot okoz. Valljuk meg: az is előfordul, hogy a keletkezésnek, illetve megszűnésnek az ideje eddig még kérdés formájában sem bukkant fel.

Az ősmagyar korról és előzményeivel kapcsolatban a nyelvm emlékek hiánya miatt az időrendi problémák a kutatás természetes velejárói. Az alapnyelvi és az ősmagyar jelenségek elhatárolása, az ősmagyar belüli kronológia megállapítása, valamint az ősmagyar események elkülönítése egyaránt bonyolult feladat.

Nehéz kérdés például, hogy a névszói-igei állítmány kialakulásának folyamata meddig haladt előre az alapnyelvben, s utána mi történt az ősmagyar kor egyes szakaszaiban. Ha közvetve is, ehhez a problémához kapcsolódik, mikor indult meg a melléknévi állítmánynak az alany többes számához vagy halmozottságához igazodó egyezteté-

se. – Az utóbbi kérdés már az ős- és az ómagyar kor határsávjához vezet bennünket. A nagyjából erre az időszakra tehető folyamatokról nem tudjuk, milyen fázishoz érkeztek, illetőleg lényegében lezárultak-e az ősmagyar végére. Nincs tisztázva például, használtak-e már az ősmagyarban alanyként és tárgyként főnévi igenevet, illetőleg jelentkezték-e már akkor a *Kopognak* típusú határozatlan alanyú mondatok. Az sem világos, hogy az ősmagyar kor végén hol tartott az a folyamat, melynek során a valószínűleg birtokos szerkezetre visszavezethető ige-igeneves szerkesztésmód alanyos szintagmává értékelődött át. S vajon mennyire vált általánossá az ómagyar előtt a mellérendelő kötőszók szerkezettag-kapcsoló szerepe?

Biztos vagyok benne, hogy a szintagmák ősmagyar kori történetének feltárásáért többet tehetnénk, mint korábban, de be kell látni, hogy bizonyos részletek nyelvemlékek nélkül nemcsak felderítetlenek, hanem felderíthetetlenek is.

Súlyosabb, mégis könnyebben jövátéhető mulasztás, hogy a nyelvemlékes korok szintagmatörténetében is vannak kronológiai vonatkozású hiányok. Nem az ómagyar kori, közismert adatolhatósági nehézségekről van itt szó, hanem arról, hogy nyelvtanírásunk a szószerkezetek történetének egyes jelenségeiről bőséges forrásanyag birtokában sem állapítja meg, mikortól adatolhatók.

Ilyen például a partitívszusi alany. Berrár Jolán megírja, hogy „A *-ban*, *-ben* ragos részleges alany a XVIII. század óta kihalt” (1957: 74, 1967: 430), de azt sem ő (vö. i. h.), sem kiváló elődei (Simonyi 1888: 79–84, Klemm 1928–1942: 139) nem mondják meg (és tudomásom szerint más sem), mikor bukkan fel a ma használatos *-ból/-ből* ragos forma.

A tapadásos alany fajtáinak első jelentkezéséről sincsenek kielégítő ismereteink. A legkorábbi ilyen alanyt Berrár történeti mondattanában (1957: 75) találtam; a példa Heltai Gáspártól, a XVI. század közepéről való: „*A kinec vagyon* oſtan, à keni meg az itilő meſtereknek markokat” [t. i. *pénze*, *vagyona*]. Az is érdekes kérdés, van-e ennél régebbi példája a tapadásos alanynak, de még inkább feltárára vár, hogy egyéb altípusai (*Terítve van*, *Tálalva van*, *Délre jár*, „Tizenkettőt *ver* Adonyban”, „*Jobb* nekünk a Vértes vadonában” stb., vö. Rácz 1968: 237) mikor tűnnek fel. A válaszhoz ugyanis az összefoglaló mondattanok példái (vö. pl. Klemm 1928–1942: 145) nem adnak elegendő támpontot, és hiába próbálkozunk a NySz. leginkább számításba vehető szócikkeivel is.

A *múlik* segédigés, vagyis a *húszéves múlt* típusú állítmánynak a kialakulásmódját a történeti mondattani szintézisek (vö. Klemm 1928–1942: 137, Berrár 1957: 77) úgy mutatják be, hogy adatolhatóságának korát nem árulják el.

Ha egy szintagmafajta ma már (legalábbis a köznyelvben) nem él, hasznos volna tudnunk kihalásának idejét, az effajta ismereteink azonban nemegyszer hiányosak. Ki tudja például, meddig volt eleven jelenség, hogy a jelölt tárgy szintagmában bővíthetett deverbális főnevet (l. pl. DebrK. 9: „az ő *niakat* / *el vagasnak* előtté”)? – Ehhez a kérdéshez kapcsolódva érdemes megemlíteni egy olyan szemléleti hibát, amely (sajnos) egyáltalán nem korlátozódik a szószerkezetek körére. Természetes és helyes törekvés, ha a történeti vizsgálódásban fokozott figyelmet szentelünk az alaki és funkcióbeli újdonságoknak, velük összefüggésben pedig a legkorábbi előfordulásnak, az első adatoknak; az viszont nagy kár, hogy a nyelvi elemeknek, szerepeknek, jelenségeknek a

visszaszorulása és kiveszése ritkán vált ki hasonló érdeklődést. Ha nem tudatosul bennünk eléggé, hogy a diakróniában a keletkezés és a változások mellett a változatlan továbbélésnek és a kihalásnak is megvan a maga fontossága, akkor sem a nyelvi elemek és rendszerek életrajzáról, sem az egyes korszakok szinkroniájáról nem lehet hiteles képünk!

b) Más részletekkel kapcsolatban a diakrón folyamatok jellemzését, a szerkezeti variációk küzdelmének feltárását tarthatjuk hiányosnak.

Régóta foglalkoztat a gondolat: milyen kár, hogy a szinkrón metszetek diakrón, statisztikai jellegű összevetésében rejlő lehetőségeket eddig alig-alig használtuk ki! Az ilyen munka fárasztó és időigényes, ám lehetővé teszi, hogy a semmitmondó általánosságok és a felületes benyomások helyébe pontosabb eredmények, hitelesebben alátámasztott következtetések léphessenek. – Bár nem szintagmatörténeti tárgyú, követendő példaként említhető itt Benkő Loránd tanulmánya a magyar szókincs szerkezetének változásáról (1962: 115–36). Ami pedig a szószerkezet-történetet illeti: többek között éppen a diakrón összevető statisztikának köszönhetően juthatott új eredményekre a határozói igenevek funkcióinak alakulásával foglalkozó értekezésem (Horváth László 1991).

A magyar nyelv történeti nyelvtanának (= TNyt.) eddig elkészült kötetében a szintagmatani fejezetek a későbbi diakrón gyakorisági összehasonlításokhoz csak részben adnak elegendő alapot. Igen jól lehet majd építeni ebből a szempontból a névszói csoportoknak (S. Hátori Antónia 1991, 1995), valamint a mellérendelő szerkezeteknek (Papp Zsuzsanna 1995: 505) a bemutatására, a hozzárendelő szintagmákéra (Farkas Vilmos 1995) viszont alig, az igei és az igenévi csoportéra (R. Hutás Magdolna 1995) pedig egyáltalán nem. Szerencsére az utóbbi hiányt kissé enyhíti Forgács Tamás értekezése (1996) a Münchener Kódex igei szerkezeteiről.

A statisztikai vizsgálódás önmagában is tanulságos lehet, de igazán csak akkor érheti el a célját, ha párosul a jelenség vagy folyamat minőségi jellemzésével, szociolingvisztikai, nyelvjárás-, műfaj-, norma- és stílustörténeti tényezők mérlegelésével.

A különféle szerkesztésbeli megoldások statisztikai szempontból is érdekes és feltárára váró diakrón harcának most csak néhány példáját említhetem. Ilyen az igei és a névszói-igei állítmány gyakoriságának alakulása; a *követségem* : *követségemet*, *téged* : *tégedet* típusú párok tagjainak küzdelme; az *-ul/-ül* és a *-ként* előfordulási arányának változása az állapot- és módhatározói funkcióban, ugyanígy a *-nál/-nél* és *-től/-től* rago-ké a hasonlító határozóiban; a birtokos szerkezetek és szerkezetláncok jelöltségének diakrón statisztikája; a *de* és a *hanem* gyakoriságának módosulása a kizáró ellentétes mellérendelő szerkezetben. A különböző egyeztetési formák történeti használatának mennyiségi oldalát sem ismerjük eléggé; reményt kelthet azonban, hogy az ilyen tárgyú felmérésekhez kitűnő alap Rácz Endre monográfiája (1991). Többet kellene tudnunk a szerkezeti kötöttséget érintő változásokról, így azok mennyiségi vonatkozásairól is; ezen a téren biztató kezdet Forgács Tamás értekezése (1996), magam pedig a kolozsvári Brassai-emlékkonferencián (1997) tartottam középmagyar témájú előadást a kötött és a szabad határozók arányáról.

A szintagmatan és a mondatan átmeneti zónájához tartozó felderítetlen részletek közül itt kettőre szeretném felhívni a figyelmet. Az egyik: a szó szerkezetcsoporthoz típusainak története, használatuk gyakoriságának változása. A másik téma tipológiai szempontból is igen fontos: az igeneves és a mellékmondatos szerkesztésmód küzdelmének minőségi és mennyiségi vonatkozásai a magyar nyelv történetében (és más nyelvekben); ehhez érdemes volna olyanféle mutatókat létrehozni, amelyeket Deme László alkotott a mondat szerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálatához (1971).

c) Egy-egy szintagmatörténeti részlet felderítetlenségének nem is ritkán az a legfőbb oka, hogy a kérdés elméleti, leíró szempontból sincs tisztázva, vagy fel sem bukkan. A számos példa közül csak néhányat sorolhatok fel.

Valószínűleg alaposabb leíró vizsgálódásnak kellene megelőznie a fakultatív alanyú ígék történetének feltárását, a határozói és határozószói szerkezetek (az elnevezéshez vö. S. Hámori 1991: 720–3, 1995: 462–73) sorsának nyomon követését vagy a jelzők sorrendjében esetleg bekövetkezett cserék bemutatását. A történeti kutatások megalapozásaként érdemes lenne összefoglalnunk és bővítenünk a határozók komplexitására vonatkozó ismereteinket. Természetesen szükség volna ilyenféle elméleti problémák tisztázására is: Mikor lehet kötött bővítmény az időhatározó? Hogyan értékelhetjük a kötöttség szempontjából az eszközhatározókat? – Utolsó példám szintén a kötöttséggel kapcsolatos. Fontos eredménynek tartom, hogy a TNyt. rávilágít: a mennyiség- és a birtokos jelző nemcsak szabad, hanem kötött bővítmény is lehet (S. Hámori 1991: 711–2, 1995: 407–9). Szerintem azonban a minőségjelző sem mindig szabad bővítmény: úgy vélem, például egy-egy részegységnek vagy sorozatok elemeinek a megnevezéséhez a jelző kötötten csatlakozhat. Ezek és a hasonló szerkezet típusok előbb leíró, majd történeti vizsgálatot kívánnának.

4. Előadásomat a szintagmatörténeti kutatások lehetőségeire és céljaira vonatkozó gondolatokkal zárom.

A kronológiai hiányok megszüntetésében szerepe lehet majd a SzT. kiteljesedésének, valamint a Nyelvtudományi Intézetben készülő Nagyszótár korpuszának. Érdemes volna mérlegelni egy olyan nyelvtörténeti gyűjtemény létrehozásának esélyeit, amely szótárszerű elrendezésben mutatná be egyes grammatikai – többek között szintagmatani – jelenségek első (és szükség esetén utolsó) előfordulásait. A tervek között egy nyelvtörténeti vonzatszótár is szerepelhet, bár ezt valószínűleg egy hasonló műfajú mai nyelvi szótárnak kellene megelőznie.

S hogy az ilyen szintézisekhez és a felderítetlen részletek számának csökkentéséhez legyen elegendő képzett kutató, a tehetséges egyetemisták érdeklődését már tanulmányaik viszonylag korai szakaszában – például szakszemináriumok segítségével, dolgozati témák ajánlásával – rá kellene irányítani a szó szerkezet- és mondat történetére is.

IRODALOM

- Benkő Loránd 1962: Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához. *Nyelvtudományi Közlemények* 64, 115–36.
- Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Berrár Jolán 1967: A szintaktikai szerkezetek története, in Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó, 429–57.
- Deme László 1971: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*, Budapest, Akadémiai.
- Farkas Vilmos 1995: A hozzárendelő (alany–állítmányi) szerkezet, in *TNyt.* II/2, 210–46.
- Forgács Tamás 1996: *A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései (a Müncheni Kódex Máté-evangéliumából készített igeszótárral szemlélítve)* = *Studia Uralo-Altaica – Supplementum* 5, Szeged.
- S. Hátori Antónia 1991: A főnévi szerkezetek; A melléknévi, számnévi és határozó(zó)ji szerkezetek, in *TNyt.* I, 676–723.
- S. Hátori Antónia 1995: A főnévi szerkezetek; A melléknévi, számnévi, határozói és határozószói szerkezetek, in *TNyt.* II/2, 329–473.
- Horváth László 1991: *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből* = *Nyelvtudományi Értekezések* 133, Budapest, Akadémiai.
- Horváth László 1997: Igék és igenevek kötött és szabad határozóinak aránya korai középmagyar szövegekben. Kézirat. (Megjelenőben a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben.)
- R. Hutás Magdolna 1995: Az igei szerkezetek; Az igenévi szerkezetek, in *TNyt.* II/2, 247–328.
- Klemm Antal 1928–1942: *Magyar történeti mondattan*, Budapest.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- Papp Zsuzsanna 1995: A mellérendelő szerkezetek, in *TNyt.* II/2, 474–505.
- Rácz Endre 1968: Az alany elmaradásának (hiányának) esetei, in Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 236–8.
- Rácz Endre 1991: *Az egyeztetés a magyar nyelvben*, Budapest, Akadémiai.
- Simonyi Zsigmond 1888: *A magyar határozók I*, Budapest, MTA.
- SzT. = Szabó T. Attila szerk. 1975–: *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–*, Bukarest, Kriterion.
- TNyt. = Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana*, Budapest, Akadémiai. – I: E. Abaffy Erzsébet–Rácz Endre szerk. 1991: *A korai ómagyar kor és előzményei*. – II/2: Rácz Endre szerk. 1995: *A kései ómagyar kor: Mondattan, szöveggrammatika*.